

Майвцями.

На 25-ті роковини смерті Костомарова.

Сталося так, що не довівши до краю своїх замислків про наше недавнє минуле з приводу споминів д. Королєнка, доводити мене торкнулись діяльності одного з найвишнєважливіших людей того минулого. Сьогодні минає як-раз 25 років од дня смерті Миколи Костомарова, людини що довгий час—од 40-х і до 80-х років, стояла коли не на чолі українства, то безперечно в перших лавах серед українських діячів і на собі одбила багато обставин українського руху, т. я. сама багатомо сторонами на його впливала. Отже химерний випадок, що сполучує ці дві теми, немов намісено підсовує добру нагоду йлюструвати загальні тези про наше українське життя цією цікавою і з деякого погляду імпозантною фігурою.

Фігура бо справді імпозантна. Історик з дуже голосною артистичною струною в душі, Костомаров перший розвивав багато гуману з нашого мизного і положив власне початок науковій історії, що пишним звитом розвітла її забувала в творах його виступників. Під рукою Костомарова старовина наша оживала, набрала плоти й крові і ніхто може не спривчився так до сполузаризованія руху народнього, як Костомаров, для якого історія перестала бути абіркую більш-менш цікавих анекдотів та зовсім вже нешканих генологічних таблиць. Живі рухи живого народу виявляють на нас з творів цього ученого; народ став теремом його історії. З другого боку, як один з перших піонерів на полі української поезії, він теж безперечно має своє заслужене, хоч тут і далеко вже не першоєдине місце, входячи цією стороною своєї діяльності до історії українського письменства в його первопочатки. Отже єсть про віщо українському письменникові, говорити, скоро він

спиняться на фігурі Костомарова й український публіци єсть за що згадати його не яким таким словом, з подякою за його велику працю, на користь рідного краю.

І проте не Костомаров—історик і не Костомаров—поет чи белетрист тепер цікавить мене. Не забуваймо, що більш як 40 років він стояв у перших лавах українського руху і не раз пробував і сам вести за собою людей і пошнати ті шляхи, що ними повинно було на його думку, простувати ціле українство. Костомаров був і публіцистом, до того ж мало не виключно публіцистом на українській землі, і обертаячись тепер до його публіцистичних праць, ми ніби просто вислухаємо свідка тих часів, коли українство саме починало формуватися в громадське тєтію, ставити перед собою громадське-національні завдання й мету і визначати ту стежку, якою до тієї мети найлікше дійти можна було. Костомаров—публіцист не тільки свої власні погляди й бажання висловлював, але безперечно мав за собою цілу групу людей, що його устами говорила і в його статках знаходила свої власні думки та бажання. Це виходить не тільки з тієї пошани, з якою приймались слова авторитетного історика, але й з того, що вони здебільшого сходяться з загальним настроєм часу, виявляють його особливости, показують нам, випадкам, його одмітні риси. Отже Костомаров був чи не найбільш характерним ідеологом того руху серед нашого громадянства, до якого приложено назву українськості. Як ідеолог і теоретик, він певне й одбив на собі всі ясні й темні його сторони.

Як відомо, на полє громадське-національної діяльності виступив Костомаров Кирило-Мефодієвським братником. Хоча на допитах жандарських, а потім і в своїх споминих він затирає й вагу братав й свою в йому участь—ї та, і друга були дуже великі. Чим було братство в історії ук-

раїнськї самосвідомості, не місце тут говорити; а що до ролі в йому Костомарова, то, вважаючи на склад братав, сміливо можна сказати, що вона далеко переходила міру звичайної участі. Костомаров, а не хто иний, надав братав ту широку, сплянолюбну в кращому розумінні слова покірку, якою визначались пошнати братчиків. Він таки ж, а не хто иний, напевне сформулував і федеративну сторону програми,—ту сторону, що згодом у його ж наукових працях виросла з цілу теорію громадського життя. Можна думати, що і відомо релігійність Костомарова одбилося на програми тим, що релігій братачки хотіли покласти в основу своєї політики. І на підставі відомих нам документів про братав, і на підставі внутрішнього змісту програми, можна прийняти за безомілішну думку, що зазначені допіру сторони програми Кирило-Мефодієвського братав в більшій чи меншій мірі Костомарову належать, і иншим братачим не підтримувати його, а хіба спиняти доводилось.

І як на свій час, заміри братчиків були надвизначено влучною, високої громадської вартости програмою, і коли б вона тоді ж черешна була в життя й розвивалась нормально, то з того гарного зерна виросла б і рослина гарна. На жаль, як знаємо, цього не було. Братав змерло, не почавши істнувати, і тільки згодом і не цілком могло сполузаризовати воно свої ідеї. Низку розвитку перерізано з самого початку і коли братачки доступались до практичної роботи, аж часів „Основи“, то і часи були ясні, та й вони сами були вже не ті. Я згадував недавно слова Драгоманова, що „сї годинами люди направилення Костомарова не только не развили політическо-соціальної сторони своєї програми, но даже допустили єй значительно атрофіроваться“; разом з тим знизилась, певня річ, і вартість самої програми. Це й одбилося на дальшому розвитку,

цілого українства, на громадськї діяльності людей „направилення Костомарова“. А вже на самому Костомарову згадану атрофію можна помітити найявніше.

В „Оснoві“ Костомаров грав першу скрипку, бувши за публіциста, якого устами говорила дуже часта редакція „Основи“, тобто група людей, ще маніфестувала тодішнє українство й виявляла його бажання, надії та домагання. Цілий ряд дуже відповідальних питань здіймав Костомаров і цілу низку неукучай принципіальних тем розробляв він. Українству треба було тоді ургунтувати свою позицію, визначити і свої авертні відносини до инших, сусідніх національностей, і свої внутрішні завдання, серед саво українського руху. Це найбільше робив в „Оснoві“ Костомаров. Очевидно, аби кому такої відповідальної ролі не доручила б українська громада, якої центром була „Основа“; очевидно, устами Костомарова, загально беручи, говорило все тодішнє українськості, і через це таку велику вагу в історії нашого національного розвитку й мають публіцистичні погляди визначеного історика.

Треба було отже ургунтувати теоретичну позицію українства, і Костомаров зробив це в статях „Мисли о федеративном началѣ въ древней Руси“, „Черты южно-русской истории“, а особливо голосною працею „Дѣя русскія народности“. Теоретично своє тє завдання справив Костомаров дуже вдатно і привабливо. Як не як, а з розглядів історичного матеріалу, він шов не „одних русскій народъ“, про який галусявуть обуренієтє, а дві однаково рівноправні „русскія народности“, з яких кожна мала в історії власні характерні риси, гала власну ролю, і ті риси довела аж до нашого часу. Як однаково варті народности з рівним правом на істнування, кожна з їх і тепер, на далі, повинна йти власним шляхом, маючи однакові права на розвиток у майбутності, доповняючи одна одну й роблячи ба-

гатою спільну національну природу. „Племя южно-русское,—резюмею Костомаров свої погляди,—имѣло отличительным своим характеромъ перевѣсъ личной свободы, великорусское—перевѣсъ общности... Первое вело къ федераціи, но не сумѣло адекватно образовати ее; второе повело къ единовластію и крѣпкому государству; довело до первого, создало второе“ („Собр. сочиненій“, I, 55). Святє державних форм, ідеал державного життя треба проте шукати в тій формі, якої колись не зуміла довести до діла перша народність—у федерації тобто. Це був загальний висновок, який роблено з тез популярного історика відповідно до цілого духу його поглядів.

Отже теоретично питання було розв'язано дуже добре. Але на практиці зариз же повстало чимало трудностей. Пасамперед з самим отим найменованим—русскій“. Ідея русенского одбилося в дія сьвєри, а дія востока тьмь-же, тьмь сї давнєшє дѣтє оставалось, какъ исключительное достояніє юго-западнаго народа. Тогда послѣдній остался какъ-бы безъ названія; его мѣстное частное имя, употребленнєе другимъ народомъ какъ общее, одбилося для другого тьмь, тьмь прежде было для первого. У южно-русского народа какъ будто было похищено єго провинце“. (Собр. соч., I, 37). Шо робити з тим „похищеннимъ“ привизцем—так таки єй не ривним нам історик. З одного боку він не хотів його арестію, з другого—не уваживши єй нішого пошунати. Не можна взяти і шнода княгінє—з цього становища не зумів вийти публіцист „Основи“ і спинився на половині дороги. А тамчасом оця дрібниця з національним привизцем показувала вже невпевненість і хитання самах вступників українства, що до його практичних замівр та останньої мети, і з другого боку виявила цілу низку нерозумівнів, коли треба було яєну теорію прикладати до діла. Малєнький пролом у гарній теорії потягнув; за собою багато фатальних наслідкув

отже першим ділом тоді, коли доведлося українству роз'язувати запалені міжнародні стосунки й визначити свої власні завдання.

Костомаров — публіцист, пробував не раз це зробити і в „Основі“, і в інших виданнях і в тих сферах полюбивчати його поції, близькі перед рішучим кроком показали себе цілком виразно. Все було ясно і гарно, поки було в теорії та історичних міркуваннях, і все зараз же затемніло і заплуталося, скоро перешло до в пратку сучасного життя. „Отвѣтъ на выходы газеты „Свас“ и журнала „Revue contemporaine“, „Правда полякам о Руси“, „Правда москвичам о Руси“, „Иудеям“ и інші твори Костомарова в „Основі“, майже бездоганні своєю історичною аргументацією, враз робляться дуже малосилими, коли автор пробує перейти до сучасності, лишачи без вповідей і оборони багато допущених місцян. Навіть знаменита формула Костомарова в „Письмъ къ издательу „Колокола“—цуть же ни великороссы, ни поляки не называютъ своими земли, заселенная нашими народомъ“—навіть ця ясна формула не була розкрита і доведена до своїх логичних меж. „Наш“ народ все-таки був для Костомарова провінціальною відмінною одного єдиного „русского народа“. А раз справа стоїть так, то домагання прихильників „єдинства“, видима річ, мають якусь рацію, коли виставлять бажаним об'єднання на ґрунті великоросійської культури. Теоретична недомовка зараз же виявлялась, скоро українство зробило спробу перейти до практичної роботи.

В майській книжці „Основи“ за 1862 рік надруковано статю Костомарова „О преподаваніи на южно-русскомъ языкѣ“. Цілком слушно, резонно і до речі автор ставить тут на чергу дня питання про народню освіту силою й засобами народнього письменства. „Мы видали въ нашей южнорусской литературѣ,—пише Костомаров,—много хорошаго, взятаго изъ

народа; но видали слишком мало того, что мы вдумьнъ дали народу. Солонья баснями не кормятъ,—говоритъ послосвяца; такъ и народъ невольна паміаць похвѣстами и штатками. Ему нужна ирѣкная питательная пища знания и образования“. („Основа“, 1862, V, 1).

Коли б тільки ця думка обстоював і розвивав був Костомаров, то можна б сказати, що сама істина глаголає його устами. На жаль, напрому він не спинявся. Во все зараз же читаємо, що „аннето повѣстей, комедій, стиховъ—лучшимъ научная книга“. Через віщо „вѣсто“, а не „вѣстѣсть“? Чого ради Костомарова напала зненаць така зневага до красивого письменства? Адже же торік у статі „Двѣ русскія народности“,—пише Костомаров, що „литература есть душа народоу жизни“, і от раптомъ та недавня душа перевернулася на „блестящій пустоплѣтъ“, а сама думка про „Космось“ Гумбольта або римську історію, українською мовою переказані, здається вже смішною тому, хто сам перекладав на українську мову Байрона та „Краледворскій ружоикъ“? Звідки це ваялося?

І ми не зрозуміли б того, як би не знайшли відповідей, вже цілком докладної, в пізніших публіцистичних працях Костомарова. Обороняючи агодом, через двадцять років, українське слово от заборони, Костомаров сам ставить проти себе найдужчий як йому здається, закид,—желяніє сдѣлать нашъ общій русскій языкъ литературы и образованнаго общества языкомъ народа на всемъ пространствѣ имперіи“. І закид отой не тільки не здається йому тепер чудним зазіганням на народне добро, а напакати, він цілком його прймає. „Такое желяніє,—каже він,—раздѣляемъ и мы, и не можемъ не раздѣлять его, такъ какъ сами съ дѣтства говоримъ и думаемъ на этомъ языкѣ. Но мы хотимъ, чтобы это желяніє осуществилось прочно и действительно, а не призрачно. Это возможно

только при совершенной свободѣ вѣсьхъ нарѣчій и языковъ нашей имперіи“. („Вѣстникъ Европы“, 1861, I, 405). Вачете вже, як дбає українцяє про те, щоб „прочно і дійствительно“, а не призрачно“ зникла з кругу світа одна з „русскихъ народностей“. „Єли,—каже він на іншому місці,—малорусскому нарѣчю суждено перапитися и исчезнуть, то пусть такъ и будетъ,—лишь бы это произошло по истинному влечению (!) народа безъ вѣйшого давленія и принудительныхъ способовъ“. („Вѣстникъ Европы“ 1862, II, 397). Костомаров аніж не може собі уявити, щоб народньою мовою відбувалося, напр., суд, провадилась адміністративні справи, подавалась вища культура (ib., 406); він навіть проти кулішів виступав, бо цей праводіє „не выражалъ существующей связи малорусскаго нарѣчя съ первою-славянскимъ и русскимъ нарѣчьями“ (ib., III, 364) і академічний словарь українськїй пропонує дружувати праводієм Максимовича. І коли Костомаров обороняє все-таки українське письменство, то через те, що одводить йому дуже тісні і по суті досить мізерні рамці. „Если же обоу русскаго языка будетъ оставаться и литературно развиваться малорусская литература, то, принося своѣмъ вѣйшную пользу, она безъ ущерба для русской литературы будетъ существовать для домашнаго обихода, какъ выразились когда-то о ней одинъ изъ славянофильскихъ органовъ еще въ шестидесятихъ годахъ текущаго столѣтія“ („Вѣстникъ Европы“, 1861, I, 406).

Як бачимо, практичний синтез „двоухъ русскихъ народностей“ знайдено: це українство—„для домашнаго обихода“... Читач певне здивований буде такими мізерними результатами досить величчюї теорії і захитає поясненнім. Пояснення Костомаров давав, і давав не раз. „Наша малорусская литература,—паще він напр.,—єсть исключительно муніципалъ, такъ какъ и народа малорусскаго, кромѣ

музыкюв, почти, можна сказати, не оставало. А потому эта литература до-жина касаться только мужицкаго круга“ („Задачи украинфильства“,—„Вѣстникъ Европы“, 1862, II, 896). Осъ через віщо колишній перекладач Байрона тепер радить „оставитъ вѣсьхъ Байровыхъ, Мидкевичей etc. въ покоѣ и не прибѣгать къ насильственной ковкѣ словъ и выражений, которая народу непонятна, да и самая произведена, ради которыхъ оубъ куются, простолоудину непонятны и лока не нужны“.

Ну, добре,—алеж можуть бути й інтелігентні українці... Можуть, згожується Костомаров, але й „такіє неуряди еще болѣе не нужны, потому что со вѣсьмъ этимъ оубъ (интелігентный класс) можетъ познакомиться или въ подлинникахъ или въ переводахъ на общерусскій языкъ, который ему также хорошо знакомъ, какъ и родное малорусское нарѣчье“ (ib., 906).

Ми бачимо, яку уважену і власне убійчу, без жадної будучини, одводить смужку одній з рівноправних у теорії „русскихъ народностей“ І об'єронець. Ще гіршою надією він ролює інтелігентних заступників тієї народности. Як би не було утисків на українське слово,—каже Костомаров,—вѣсь такъ называемые украинфильны занимались бы писаніємъ малорусскихъ книгъ, собирали бы глѣсь, думъ, сказокъ, пословицъ, составленіємъ словарей и исвѣдований, занятіямъ невиннымъ и полезнымъ; тепер же по неволѣ они принуждены какъ улитки замкнуться въ своихъ скорлупкахъ и не показываться на свѣтъ съ какими бы то ни было проявленіями любви къ малорусской народности и къ малорусской рѣчи, хотя, можетъ быть, ихъ дѣятельность въ любимой средѣ не бесполезно окаялась бы какъ для науки и литературы, такъ и для общественой жизни“ („Украинфильство“,—„Русская Старина“, 1861, II, 321).

Тільки подумати, що ця практич-

ну програму українфильства списала та сама рука, що складала колосъ статуг Кирило-Мефодієвського товариства! От боротьби (якими засобами), то інша річ, але такі боротьби за громадсько-політичні ідеали перейти до того печерного істаюванія, що признається українфильство його ватажком—більшою атрофією справді не можна й уявити собі. Ставити завданням українського письменства саму протонародну сферу і времгати, щоб через його якогось „ущерба“ не вийшло для російського, дбаги, щоб „прочно і дійствительно“ вторювалось оброщеніє—це знадто тяжка відплата за теорію двох народностей. Не диво, що такі писання нікого не перекоували; не диво, що проги широкого українства його вороги не раз черпами доказів у теоретика українфильства: не диво, що само українфильство не змогло роздугати того фатального вузла „страннаго достоянія“, що виявляло обставини на тілі українського народу. Своєю полюбивчатию; остраком перед рішучими кроками та звужуваннями сфери своєї компетенції воно само підтягло своє живуче коріння, і через те не могло мати ніякого впливу й на сучасне громадянство. Синішились на половині дороги, воно не змогло вдержати за собою вже здобутих позицій і, попротувавши манівцями, заплуталося нарешті в суперечностях. Ці суперечності, що посіли навіть такий глибокий розум, який, був у Костомарова, нехай будуть пересторогою українському громадянству, покауючи, що кожна ідея треба ставити на цілий арієт П, доводити до кінця й не лякаться логичних з неї висновків.

Сергій Єфремов.